

A 175 éves Akadémia ünnepi közgyűléséről

Az Akadémia alelnökeinek beszédei

Enyedi György

A társadalomtudományok százada*

Mi mindennek nevezték már a 20. századot? A fizika évszázadának? A biológia évszázadának? A technika és az ipar évszázadának? A most távozó évszázad valóban a természettudományos és műszaki csodák évszázada volt, a repüléstől a távolbalátásig, az elektromos postától az emberi szervek átültetéséig. Hajlamosak vagyunk arra, hogy az évszázadot e csodákról nevezzük el. Én melléjük tenném a társadalomtudományokat is. Semmivel sem kisebbítve a természettudományok eredményeit, fontosnak tartom, hogy a 20. században, főleg annak második felében kialakult a társadalom működését tanulmányozó tudományok sora. Ahogyan *Némedi Dénes* írja a szociológiáról, a század elején ismert volt a neve, de nem volt még tudomány.¹ Néhány mai társadalomtudományi diszciplínának – pl. a politológi-

---

*A kézirat leadása után jelent meg a 169/2000. kormányrendelet az egyes tudományterületekhez tartozó tudományágak, valamint a művészeti ágak felsorolásáról. E rendelet – főleg a felsőoktatási akkreditációk céljából – hat tudományterületet sorol fel. Ezek: 1. Természettudományok 2. Műszaki tudományok 3. Orvostudományok 4. Agrártudományok 5. Társadalomtudományok 6. Bölcsészettudományok. A társadalomtudományok kodifikálását igen örvendetesnek tartom. Érdekes megjegyezni, hogy az MTA osztályszerkezete eléggé sajátosan alakul: a természettudományokat öt osztály képviseli, a bölcsészettudományokat kettő, a többi tudományterületet egy-egy.

ának vagy kulturális antropológiának – akkor még a neve sem volt ismert. A tudomány évszázadok óta kereste a természet életének törvényszerűségeit, kereste az emberi gondolkodás, művészeti alkotás útjait², ám csak napjainkra jutott el oda, hogy az életkereteinket végső soron megszabó társadalmi folyamatokat mérni, ellenőrizhetően leírni, modellszerűen megfogalmazni és előre jelezni képes legyen.

Előadásom csupán néhány fontos elem kiemelésére szorítkozhat, sem a hazai bölcsészeti és társadalomtudományok történetének, sem valamennyi részdiszciplinájának ismertetését nem vállalhatja. Nem számolok be a bölcsészeti tudományok számos eredményéről, mert úgy vélem, ezek a régi, nagy hagyományú diszciplinák ismertebbek, mint a jelenleg is születő-átalakuló társadalomtudományok.

Nem méltatom az elmúlt 175 év eseményeit, mivel engem elsősorban a jelen problémái foglalkoztatnak. *Márai Sándor* 1941-ben írt sorait hozom fel mélységemül: „A legfontosabb, hogy az ember korával egy időben éljen. Mindig tragikusak a sértődött nemzedékek, melyek a múltba vágyódnak vissza, s mindig veszedelmesek a fanatikus nemzedékek, melyek nem a jelenben, hanem a jövőben iparkodnak élni. Az ember maradjon hűséges élete és kora óramutatójának eszményeihez”.³

Előadásom négy témával foglalkozik.

1. A bölcsészeti- és a társadalomtudományok szétválása

A Magyar Tudományos Akadémiát elsődlegesen a bölcsészeti tudományok művelésére alapították. A magyar nyelv művelése, tanulmányozása, a tudományos szaknyelvek létrehozása s elterjesztése elsőrendű feladata, nemzeti küldetése volt. Az Akadémiai Értesítőnek, a Magyar Tudomány folyóirat elődjének kezdeti számaint lapozva azonban korán találunk értekezéseket a műszaki (pl. 1859-ben a gőzgépekről) és a természettudományok köréből. A társadalmi problémák azonban a 19. században még alig tartoznak az akadémiai tanulmányok témakörébe. A 20. század s különösen annak második fele önállósítja s kodifikálja a társadalmi fejlődés-folyamatokat feltáró, törvényszerűségeit leíró diszciplinákat. A társadalom tanulmányozásának két alapvető szempontrendszerét különböztethetjük meg. Az egyik az *idő*: valamennyi társadalmi jelenséget tanulmányozhatunk a múltban, hosszú távú folyamatában, vagyis *történelmileg, és tanulmányozhatunk a jelenben*. A másik felosztás: az *egyének* – képzőművészeti, irodalmi, zenei stb. – teljesítményének, erkölcsi felfogásának vizsgálati megkülönböztetése a *társadalmi szervezetek* (az állami, piaci, a civil szervezetek) tanulmányozásától. A tudományban az elhatárolások sohasem pontosak, ám általában csak a társadalmi szervezetek tanulmányozását nevezzük társadalomtudománynak. A bölcsészeti tudományoktól való elkülönülés nemcsak a vizsgálati témában érhető tetten, hanem a módszerekben is: számos társadalomtudomány tárgyát méri, a méréseket kvantitatív módszerekkel feldolgozza, ellenőrzi, modellszerűen megfogalmazza, tárgyának jelenségeit folyamataiban írja le és prognosztizálja. A magyar tudományirányítás és az Akadémia struktúrája is adós e kettősség – a nemzetközi osztályozásban a *social sciences* és a *humanities* – megkülönböztetésével. Pedig e kettősség általá-

nosan elfogadott: a budapesti tudományos világkonferenciára 1999-ben megjelent UNESCO jelentés a világ társadalomtudományáról is csak a fenti módon meghatározott társadalomtudományokkal foglalkozik.

2. A transzdiszciplináris tudásláncok kialakulása

Közismert, hogy a vizsgált problémák nem ismernek diszciplináris határokat. Egyre gyakoribb, hogy egy jelentős tudományos probléma feldolgozására, kérdéseinek megválaszolására *transzdiszciplináris tudásláncok* kialakítása szükséges. A transzdiszciplinaritást az jellemzi, hogy problémáit is és a megoldás módszereit is a diszciplináris határokon kívül keresi, tehát nem a diszciplinák határterületi együttműködését jelenti. Legyen szabad például saját kutatási területemet felhozni.

Jelenleg az a jelenség foglalkoztat, hogy a világgazdaság irányító funkciói nagyvárosi régiókban összpontosulnak, ezek hálózatba szerveződve globális rendszert alkotnak, egyre nagyobb mértékben átvéve a régiók és nemzetállamok szerepét. Az információs társadalom kezdetein ennek ellenkezőjét: a gazdaság nagy földrajzi szétszóródását feltételeztük, és a nyolcvanas évek nagy részében tapasztaltuk is a legfejlettebb országokban. E nagyvárosi régióknak átalakul a gazdasági és vállalati szerkezete (itt összpontosulnak a tudásalapú és kreatív gazdaság, valamint a transznacionális vállalat központjai); a város-régió társadalmának jellemzője a jelentős méretű elit, újszerű térbeli elkülönülésben, a multietnikus-multikulturális jelleg, továbbá a társadalomból kirekesztettek (tehát nem egyszerűen a szegények, hanem a kizártak, az állandó munkanélküliek, a hajléktalanok, az orvosi ellátásban, nyugdíjban nem részesülők) felhalmozódása; az épített környezet átalakulása; a természeti környezet különösen erős terhelése; a városi életmód új kulturális értékeinek megjelenése; a várostervezés és városigazgatás új formái; a civil társadalom (az önkéntes társadalmi szerveződések) növekvő részvétele a városkormányzásban; a nagyvárosi régióknak a nemzetállamtól átvett politikai, szabályozási, külkapcsolati funkcióinak erősödése stb. Ha már most felteszem a kérdést, hogy mi váltja ki a megfigyelt átalakulást, s milyen középtávú fejlődési pályákat prognosztizálhatunk a fejlett világ nagyvárosi régiói vagy közelebbről az egyetlen magyar nagyvárosi régió, Budapest számára, akkor a tényeket és válaszokat számos diszciplína területéről (a demográfiától a mikroökonómián és szociológián át a városföldrajzig, építészettudományig, környezettudományig és kulturális antropológiáig) kell összegyűjteni és a diszciplinákon kívül szintetizálni, kölcsönhatásaikat feltárni. Ez a kutatási folyamat nem nélkülözheti a koncepcióalkotó és szintetizáló egyéniségeket, de csak nagyszámú, specializált kutató csoport-munkájával képzelhető el.

Ilyen transzdiszciplináris tudásláncok természetesen a természettudományok körében is jól ismertek és egyre gyakrabban jelentkezik társadalomtudományi komponensük, főleg a fejlesztő-alkalmazó fázisban szükségese a közgazdasági, szociológiai, pszichológiai vagy etikai megfontolások. Lényeges új vonás a természet- és a társadalomtudományok tudáskészletének összekapcsolása egyetlen megismerési folyamatban.

3. Alap- és alkalmazott kutatások

Az alap- és alkalmazott kutatások a társadalomtudományok esetében nemigen választhatóak el. A társadalmi fejlődésről tett új megállapítás általában alkalmazható egy vállalat, egy önkormányzat vagy egy fejlesztő ügynökség gyakorlati működése során. E viszonylag egyszerű alkalmazhatóság két következménnyel jár: az *egyik*, hogy a társadalomtudományi kutatásokat az üzleti szféra ritkán támogatja (ügy véli, nem mindig jogosan, hogy a kutatási eredmények alkalmazása rábízható saját szakember-gárdájára), s részben ebből következően a *másik*, hogy a kutatásfinanszírozás főleg költségvetésből történik; mivel az eredmények egyik széles körű alkalmazási területe a politika (első renden a szakmapolitika), a társadalomkutatás és a politikai döntéshozatal viszonya *sajátos* a politika és tudomány általános viszonyrendszerén belül.

A társadalompolitika/társadalomkutatás viszonyát egy sor tényező formálja. Például:

- a politikai kultúra jellege – ami megszabja a kormányzati szféra és a tudományos szféra viszonyát. Ez országonként változik, de e szférák egymásba kapcsolódása gyakori.
- A tudományos kultúra jellege – amelynek megfelelően a tudomány nyitott az alkalmazás felé vagy befelé forduló, inkább elméleti jellegű.
- A nyilvános vita kultúrája – részt vesznek-e a kutatók a köz-vitákban s milyen minőségben: mint egy részterület szakemberei vagy mint politikaformálásra igényt tartó „független” értelmiségiek?
- Milyen az egyes társadalomtudományok respektusa? A közgazdasági kutatások iránt általános az érdeklődés: a közgazdászoknak, a meteorológusokhoz hasonlóan, újra meg újra megbocsátjuk a hibás prognózisokat. A szociológiának már nem egyértelmű a helyzete – ez a tudomány folyton rossz híreket hoz (a gazdaság hiába virágzik, a társadalom tele van nyavalyával), a rossz híreket hozóknak pedig megvan a történelmi hagyományokat követő sorsa.

Wallerstein szerint, míg a természettudományok csak azt a kérdést teszik fel új megállapításaik kapcsán, hogy igaz-e?, a társadalomtudományoknak azt a kérdést is fel kell tenniük, hogy jó-e? Én ezzel nem értek egyet, e kérdés szubjektív, nem mérhető elemet keverne bele a kutatásba. Minden társadalmi jelenség szolgál bizonyos csoportérdekeket, a kedvezményezettek számára jó, a vesztesek számára rossz. A jó-e? kérdést a társadalompolitika teheti fel, amely egy jelenséget az érvényes politikai célok, programok, értékek szempontjából minősít. A kutató feladata egy adott problémát kiváltó folyamat mechanizmusának feltárása, elágazási pontjainak megjelölése, a lehetséges következmények leírása. A társadalmi folyamatokat a társadalmi szereplők milliányi döntése formálja. A politika csupán e folyamatok korrekciójára vállalkozhat. E korrekciók jobban szolgálják a közjót, ha a kutatás által feltárt ismeretek birtokában születnek.

4. A magyar társadalomtudományok nemzetközi összehasonlításban

Kis ország lévén, tudományos teljesítményünket rendszeresen nemzetközi mérlegre tesszük. Ez a nemzetközi összehasonlítási igény a társadalomtudományok esetében is indokolt, de nem végezhető el a természettudo-

mányokban megszokott módon (idézettségi index). A társadalomtudományoknak rendkívül erős a lokális beágyazottsága (van ilyen természettudomány is, pl. a földtudományok) kevés a valóban nemzetközi diszciplináris folyóirat, a vezető folyóiratok angol-amerikaiak, kivételesen franciák, s regionális érdeklődésük változó. A magyar társadalomtudományok képviselői elsősorban elméleti vagy módszertani közleményeikkel kapnak publicitást. Erősebb a jelenlétünk a regionális – európai, közép-európai – gyakran multidiszciplináris szakfolyóiratokban. A magyar kutatások a poszt-szocialista átmenet kezdetekor nagy érdeklődésnek örvendtek, ám ahogyan fokozatosan szabályos európai régióvá válunk, csak annyi figyelmet kapunk, mint az Ibériai-félsziget vagy Skandinávia. A világ egy tucatnyi fejlett országra figyel, új társadalmi jelenségek nem mutatkoznak meg, s kutathatók mindenütt. A magyar társadalom fejlődésének vizsgálata pedig alapvetően a hazai kutatók feladata, akár éppen divatosak vagyunk vagy sem.

A magyar társadalomtudományok fejlődésének nem kedvezett, hogy e diszciplinák nagy fellendülési korszaka az 1960-as évektől számítódik, harminc éven át az államszocialista rendszer kereteiben, torzulásokkal s lemaradásokkal haladtak előre. Ám előrehaladtak, s a rendszerváltás idején a magyar (és részben a lengyel) társadalomkutatás messze jobban fel volt készülve diszciplinái színvonalas művelésére, mint a többi poszt-szocialista ország tudományos élete. Ez részben annak köszönhető, hogy a társadalomtudományok ideológiai ellenőrzöttsége nagyon egyenetlen volt: a város-szociológia nagy figyelmet kapott, a hasonló tartalmú városföldrajzi vizsgálatokkal nem törődtek. Még fontosabb volt, hogy a magyar kutatók széles körben részt vettek nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban, főleg nemzetközi szervezetek, mint az UNESCO, nemzetközi tudományos társaságok vagy a IIASA keretében, így a gyakorlati kutatómunkában ismerték meg a világ vezető elméleteit, kutatási koncepcióit, módszereit. A poszt-szocialista átmenet magyarázatában a magyar társadalomkutatók jelentős szerepet játszottak.

Mit hoz a 21. század a társadalomtudományoknak? Ez főleg attól függ, mi történik a társadalmi valóság világrendszerében. A társadalomtudomány e történéseket magyarázza; ám magyarázatával befolyásolja a cselekvő embereket, ezzel visszahat a történésekre. A társadalmi konfliktusok a társadalomtudományok témáiban is megjelennek. E konfliktusokhoz ismereteink korlátozottságából fakadó szerénységgel, a megőrzendő erkölcsi értékekhez való ragaszkodással, *tényleges* konfliktusmegoldó szerepünk reális megítélésével kell közelednünk.

JEGYZETEK:

¹ Némédi, D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. Szociológiai Szemle, 10, 2. sz., 3–17. o.

² A természet- és humán tudományok intellektuális és szervezeti szétválása a 18. század végére tehető.

³ Márai, S. (1999): Kassai örjárat. Budapest: Helikon, 51–52. o.